

VITA, HOZZÁSZÓLÁS

Módszertani tanulságok a társadalmi
percepciók mérése kapcsán.
Reflexiók Huszár Ákos és Záhonyi Márta,
„A szubjektív mobilitás változása
Magyarországon” című írásához
(*Demográfia*, 2018, 61(1), 5–27.)

Harcza István

Remélhető, hogy Huszár Ákos és Záhonyi Márta tanulmánya a régóta várt hézagpótló írások sorát fogja megnyitni, hiszen egyet lehet érteni azzal a nagyon fontos megállapításával, hogy „... a magyar társadalom 2000 utáni mobilitási folyamataira vonatkozóan célzott, nagymintás adatfelvételek hiányában töredékesek az ismereteink” (Huszár – Záhonyi 2018: 19). Kívánatos lenne tehát, ha – az érdeklődés fellendülése révén – e téren mérséklődne a szociológia és a társadalomstatisztika adóssága. A nagymintás adatfelvételek hiánya mellett azt is szeretnénk megemlíteni, hogy véleményünk szerint a társadalmi mobilitás kutatása elméleti-módszertani problémákkal, valamint fogalmi zavarokkal is küzd (Harcza 2016).¹ Következésképpen nem csupán a nagymintás adatfelvételek hiányáról van szó, – bár kétségtelen, hogy azoknak kulcsszerepe van, – hanem arról is, hogy a társadalom tagolódásával kapcsolatos teóriák és módszerek nem igazán tudták követni a társadalom szerkezetében bekövetkezett változásokat. Részben a megfelelő empirikus alapok hiánya miatt, a teoretikusok jelentős részénél leszűkített társadalomképek alakultak ki, amelyek komoly mértékben korlátozták a társadalom mozgásával kapcsolatos magyarázatok általános érvényűségét. Nem véletlen tehát, hogy az utóbbi évtizedekben született teóriák jó része viszonylag hamar inflálódott (Harcza 2015, 2017).

---

¹ Egy korábbi írásunkban éppen a Huszár Ákos által alkalmazott társadalmi tagolódási séma kapcsán tettünk kritikai észrevételeket. Ennek lényege az volt, hogy a szerző az eredetileg Ferge Zsuzsa által kialakított, majd Andorka Rudolf által továbbfejlesztett rétegződési sémában szereplő társadalmi csoportokat, rétegeket az osztályszerkezet leírására használta. Értelmezése szerint ezek a kategóriák az osztály jellegű társadalmakra jellemző tagolódást írják le. Az eljárást vitathatónak véltük, azon megfontolásból, mely szerint az eredeti séma nem osztálytársadalmak leírására született, és a rendszerváltást követően a társadalmi tagolódásban nem következtek be oly mértékű változások, amelyek az osztálytársadalmakra dominánsan jellemző szerkezetet hoztak volna létre (Harcza 2016).

A szerzők tanulmányukban két kérdésre keresik a választ, „... egyrészt, hogy a mobilitás szubjektív mutatói milyen viszonyban vannak az intergenerációs foglalkozási mobilitás hagyományos mérőszámaival, s ezek mennyiben mutatkoznak alkalmas eszköznek a mobilitási folyamatok vizsgálatához. Másrészt pedig, hogy mi az, ami a társadalmi mobilitás magyarországi változásának a legutóbbi tendenciáiról ez alapján megállapítható.” (Huszár – Záhonyi 2018: 6).

Reflexiónkban a szerzőknek e két kérdésre adott válaszaira fókuszálunk, azonban ezt megelőzően célszerűnek véljük a társadalmi mobilitás tartalmával kapcsolatos módszertani problémákat is érinteni.

A MOBILITÁS TARTALMÁNAK ÉS IRÁNYÁNAK AZ ÉRTELMEZÉSEN

A mérés és az értelmezés szempontjából fontos tisztázni a társadalmi mobilitás tartalmát és irányát, amelyre vonatkozóan a szerzők az alábbiakat szögezték le: „A mobilitási iránya szerint vizsgálható továbbá, hogy a társadalom mekkora hányada mozdult el *fölfelé, lefelé* vagy horizontális irányban. A mobilitás iránya alapján leginkább arra következtethetünk, hogy a társadalom szerkezete összességében kedvező vagy kedvezőtlen irányban változott. *A társadalom mekkora hányada számára jelenthetett fölemelkedést, illetve lecsúszást a társadalmi struktúra változása.*” (Huszár – Záhonyi 2018: 7).

A mobilitás irányának a fentiekben vázolt megfogalmazását már a korábbi időszakokban is kritizálták, és itt elsősorban azokra a vitákra gondolok, amelyek az Andorka Rudolfnak e tárgyban publikált, első írásai kapcsán merültek fel. A viták tanulságai alapján Andorka elismerte, hogy a felfelé, illetve a lefelé való irány meghatározása gyakorta problémás, mert a társadalom tagolódására nem csupán a hierarchikusság a jellemző, hanem az egymás „melléttség”. Ez utóbbiak esetében, tehát amikor relatíve hasonló társadalmi csoportok közötti mozgásról van szó, nem értelmezhető a felfelé, illetve a lefelé tartó irány. Erre korábban példaként lehetett felhozni az önálló iparos, kereskedő, valamint a szakmunkás csoportokat, amelyek presztízse, és főleg jövedelmi pozíciói – a 90-es évek végéig – viszonylag közel estek egymáshoz. Ám hasonló volt a helyzet a segédmunkások, valamint a mezőgazdasági fizikai munkások esetében, hiszen társadalmi helyzetük nem sokban különbözött, inkább a megélhetési formában jelentkeztek számottevő eltérések.

Maradva a fenti példáknál, a mai viszonyok között is jelentős a szakmunkásságnak az a része (a szakmunkás „elit”), amelynek megélhetési viszonyai kedvezőbbek, mint az önálló alsó rétegének, azon belül is a „kényszervállalkozóknak”. Nem véletlen, hogy az évek során nagy tömegben csődbe ment ipari, kereskedelmi és szolgáltatási kisvállalkozók zöme alkalmazott szakmunkásként próbál változtatni a megélhetési viszonyain. Ám a fordított irányú mozgás is jellemző. Azt lehet tehát mondani, hogy – *adott viszonyok között* – a *foglalkozás, vagy társadalmi pozícióváltás, tartalmát tekintve nem feltétlenül jelent valóságos felemelkedést, vagy süllyedést*. Következésképpen, maga a mozgás, vagy a stabilitás következménye is (előnyös, vagy hátrányos helyzet kialakulása) helyzetfüggő, azaz csak a sokdimenziós társadalmi térben való mozgások és állapotok együttes figyelembe vétele alapján lehet kellően megalapozott következtetéseket levonni. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert gyakori, hogy – a kutatók, szakemberek egyetlen dimenzió, így például a foglalkozási szerkezet aktuális változása alapján nyilvánítják ki az adott társadalomról a zártabbá, vagy nyitottabbá válást.²

Előre bocsátjuk, hogy a továbbiakban meglehetősen sokat idézünk a szerzők írásából, annak érdekében, hogy kritikai értékelésünk során pontosan jelezzük az általunk érzékelt problémákat, és természetesen adott esetben egyetértésünket egy-egy fontosabb megállapítás kapcsán.

MOBILITÁSRA, VERSUS GAZDASÁGI KONJUNKTÚRÁKRA VONATKOZÓ PERCEPCIÓK, „PILLANATFELVÉTELEK” ALAPJÁN?

A mobilitás tartalma szempontjából nem mindegy, hogy magát a társadalmi mozgást, vagy egy vélelmezett jelenségnek, folyamatnak a képzetét, percepcióját vesszük alapul. Az általános nemzetközi gyakorlatot alapul véve elmondható, hogy a szubjektív mobilitást a szülői, valamint a megkérdezett családjára jellemző jövedelmi helyzet, vagy társadalmi státus összehasonlítása alapján mérik. Ez esetben látszólag valós társadalmi pozíciók kerülnek összehasonlításra az egyes nemzedékek között, azonban *a mért adatokat nagymértékben befolyásolják a mérés gazdaság- és társadalomtörténeti aspektusai, nevezetesen az, hogy a*

² A fenti okok miatt a későbbiekben az „Andorka műhely” tagjai nem használták a felfelé és lefelé irányuló mobilitást, helyette inkább a konkrét társadalmi csoport felé irányuló mozgás került megnevezésére, amelynek ismeretében már könnyebben el lehetett dönteni, hogy az kedvező, vagy kedvezőtlen irányú volt.

megfigyelésre gazdasági prosperitás, vagy dekonjunktúra időszakában került-e sor. Az előbbi esetében a megkérdezettek körében erősebb a felemelkedés érzete, mint ha dekonjunktúra idején teszik fel számukra az összehasonlító jellegű kérdéseket. Következésképpen, a megkérdezettek mérlegelésébe bekerül a jólét változásának a szempontja, amely alapvetően konjunktúrafüggő. Ezt az összefüggést akkor lehet leginkább nyomon követni, ha hosszú távú adatsoraink vannak.

A KSH 2016. évi rétegződés vizsgálata a társadalmi státusok helyett az életvitelt hasonlította össze, ezzel komoly módszertani problémát okozott. Ezt egyébként a szerzők is megemlítik, amikor azt írják, hogy „Az eredmények szigorú összehasonlíthatósága azonban több ponton is sérül”. Sőt, – az írásukhoz csatolt mellékletben – példás módon maguk hívták fel a figyelmet az összehasonlíthatósággal, illetve a mérés tartalmával kapcsolatos problémákra. Mindehhez csupán azt kívánjuk még hozzáfűzni, hogy az életvitel szubjektív érzékeléséről lévén szó, nem tudjuk pontosan megítélni, hogy a presztízs, az életvitel, a jólét, stb. kombinációjából összeálló „képzeten” belül milyen magyarázó erővel bírnak az egyes vélt faktorok.

Elmondható, hogy a mérés során rögzített értékelések/képzetek következmények, ám nem mindegy, hogy minek a következményei. Alapvető gond, hogy a mérés az „életvitelbeli” különbségek összehasonlításáról szól, amely fogalom a különböző kulturális miliókben más-más tartalommal bír. Hasonlóan komoly gond, hogy a megkérdezett szempontjából egy aktuális gazdasági konjunktúra/dekonjunktúra időszakában rögzített percepciót hasonlítunk össze, a gyermekkorában a szülői családban érzékelt percepcióval, amely kohorszonként ugyan csak eltérő konjunkturális időszakok figyelembe vételén alapul.

Ebből az is következik, hogy egy szubjektív érzékelést tényszerű társadalmi mozgásként kell elfogadnunk, miközben tudjuk, hogy e mögött vagy van, vagy nincs társadalmi mozgás. Úgy vélem, hogy ez a lépés nem igazán megalapozott, mivel olyan feltételezésen alapul, amelyet nem tudunk bizonyítani. Ezt a feltételezést akkor lehetne igazolni, ha a különböző életkorú válaszadók számára „megállítanánk” a társadalmi tér egyik időbeli szeletét, és ahhoz viszonyítva nyilatkoznának a társadalmi ranglétrán való mozgásról. Az eltérő idősíkok jelenléte azonban zavarja a tisztánlátást. Arról nem is beszélve, hogy jelen esetben nem valóságos mozgásról van szó, hanem egy helyhez és időhöz kötött percepcióról, amelynek esetlegessége az éppen aktuális konjunktúrától függ.

ZÁRTABBÁ VÁLHATOTT-E A MAGYAR TÁRSADALOM A 2000-ES ÉVEK ELEJE ÓTA? HA IGEN, MIÉRT?

Alapvető kérdés, hogy – a 2000-es évek eleje óta – zártabbá válhatott-e a magyar társadalom, és legalább annyira fontos tisztázni az esetleges zártabbá válás okát. A feltételes mód használatát azért tartjuk jogosnak, mert – a szerzőkkel egyetértve – mobilitást illetően csak töredékes ismeretekkel rendelkezünk. Ezen töredékes ismeretek közül emelték ki a szerzők az alábbiakat: „... a magyar társadalom szerkezete az 1990-es évekhez képest a 2000-es évek végére egyértelműen zártabb lett, sőt több foglalkozási alapú vizsgálat megerősítette, hogy a mobilitás abszolút és relatív mutatói tekintetében is a legrosszabb eredményeket produkálta (...). E kedvezőtlen eredmények ellenére foglalkozási alapon ebben az időszakban is meghaladta a fölfelé mobilak aránya a lecsúszókét.” (Huszár – Záhonyi 2018: 12).

Úgy véljük, hogy nem lehet sem megerősíteni, sem elvetni a fenti megállapításokat, a már említett, teljesebb érvényű adatforrások hiánya miatt, tehát várunk kell a KSH 2016. évi rétegződés felvételéből származó adatok megjelenésére. Feltételezve, de időlegesen meg nem engedve a fenti megállapítások érvényességét, feltehetjük a kérdést, hogy miért következett be az esetleges zártabbá válás? Úgy véljük, hogy a globalizálódás jelen körülményei között mért adatokat – a megváltozott nemzetközi háttér és erőter miatt – nem igazán lehet összehasonlítani a korábbi évtizedekre jellemző trendekkel. A világrendszer elmélet (Éber 2012) szerint ugyanis a nemzeti társadalmak „konténer társadalmakká” váltak, amelyben az egyes társadalmi és gazdasági folyamatok már nem olyan körülmények között zajlanak, mint a korábbi időszakokban, nevezetesen a munka és a tőke szabad áramlása jelentős korlátokat állít a nemzeti társadalmak „szabad” mozgása elé. E megváltozott körülmények közül most csupán a nemzetközi tőkét, illetve annak szerepét emeljük ki, amelynek komoly lehetősége van a brain-drain-re, tehát az agyelszívásra, és egyre erőteljesebben él ezzel a lehetőséggel. Mindez a kelet-közép-európai országok, ezen belül is hazánk szempontjából azt jelenti, hogy – a történelmileg kialakult versenyhátrányok miatt – a képzetesebb munkaerő szükségszerűen orientálódik a fejlett nyugati országok munkaerőpiaca felé. Következésképpen a hiányzó mobil munkaerőt szükségszerűen ott találjuk meg.

Azt is mondhatjuk tehát, hogy ha egy társadalmon belül az „elosztható torta” nagysága nem változik, akkor a foglalkozási mobilitás szükségszerűen bedugul, nevezetesen, ha egy olyan adottságú („kitettségű”) társadalomban, mint a hazai, nem indul be dinamikusabb gazdasági növekedés, akkor idehaza

nem gyarapodhatnak a strukturális mozgásból fakadó kedvezőbb társadalmi pozíciók. Mindez azt jelenti, hogy az adott gazdasági pálya – az országon belül – nem biztosíthat folyamatosan több munkahelyet például az értelmiségi, valamint a vállalkozói réteg számbeli gyarapodásához. Ez alapján *a zártabbá válásra utaló mutatók legalább annyira értelmezhetők a nemzetközi szintű gazdasági konjunktúra/dekonjunktúra mutatóinak, mint a szélesebb társadalmi térben észlelt mozgásnak.*

Szélesebb kitekintésben azt lehet mondani, hogy a közép-kelet-európai térség országaiban – az utóbbi egy-két évtizedben – nem volt meg a gazdasági alapja egy magasabb szintű társadalmi mozgásnak. Ezt is figyelembe véve, feltehető az a kérdés, hogy – a társadalmi mobilitást tekintve – milyen állapothoz, illetve milyen „elvárásokhoz” képest váltak merevebbé ezek a társadalmak? (Ha egyáltalán lehetséges az általánosítás.) Ha „elvárásnak”, azaz normának tekinthető a nemzeten belüli, folyamatos társadalmi átrétegződés, akkor valóban merevebbé válhattak ezek a társadalmak, és különösen a hazai. Ám kérdéses, hogy ez a – tértől és időtől független – „elvárás”, vagy norma reális-e? A választ illetően abból indulunk ki, hogy a gazdaságokra mindig is jellemző volt egyfajta ciklikusság, amely eleve meghatározta/meghatározza a társadalmi mozgások lehetséges dinamikáját, illetve azok irányát. Ez az összefüggés a globalizálódás körülményei között nemzetközi vetületben is érvényesül, sőt egyre erőteljesebben. Ebben a megközelítésben *nézőpont és norma kérdése, hogy egy adott társadalomra jellemző helyzetet miként minősítjük. Nevezetesen az esetleges zártabbá válás lehetséges mozgatóit szűkebb, vagy szélesebb összefüggés rendszerben keressük, azaz pusztán a nemzeti kereteken belül, vagy azon kívül is keressük a lehetséges okokat.*

A SZERZŐK ÖSSZEGZŐ KÖVETKEZTETÉSÉRŐL, TANULSÁGOK

A szerzők összegző következtetéseiből csupán azt ragadjuk ki, hogy 2009-hez képest „2016-ra emelkedett azoknak az aránya, akik szerint ugyanolyan a társadalmi helyzetük, mint a szüleiké, viszont jelentősen nőtt azoké is, akik úgy érzik, hogy előreléptek származási pozíciójukhoz képest” (Huszár – Záhonyi 2018: 19). Úgy véljük, hogy a fenti trend alapvetően a kedvező gazdasági konjunktúra következménye, ami mint tudjuk illékony, tehát időtállósága korlátozott. A gazdasági konjunktúra változása egyébként jól nyomon követhető a különböző generációk életélményeinek (beleértve a szubjektív mobilitást) eltéréseiben

is, amint azt az adatok jelezték. Ez alapján azt a tanulságot szeretnénk megfogalmazni, hogy *a társadalmi percepciókat csak dinamikájukban lehet kellő megalapozottsággal értelmezni, amelyhez hosszabb távú, összehasonlítható idősorokra van szükség.* Ezek a hosszabb távú percepciók pedig csak a hosszabb távú gazdasági ciklusokba való beágyazottságuk révén nyerik el valós társadalmi tartalmukat.

Bizonyos megállapítások felemás érzéseket keltenek az olvasóban, amelyért nem igazán a szerzők a felelősek, hanem e mögött döntően a témakörben működő szakmai mainstream hatását érzékeljük. E tekintetben arra gondolunk, hogy a szakmában meglehetősen gyakori, hogy az objektív és a szubjektív mobilitás valós tartalmára, illetve annak szélesebb társadalmi beágyazottságban való értelmezésére viszonylag kevés figyelmet fordít. A szerzők abban is vétlenek, hogy a KSH 2016. évi felvételében nem a nemzetközi gyakorlatban kialakított kérdezési formulát alkalmazták, amiről írásukban nagyon korrektül tájékoztatnak. Mindezt figyelembe véve a tanulmány számos tanulsággal szolgál, sőt e tanulságok hasznosításával – a 2016. évi rétegződés vizsgálat jövőbeni kutathatósága esetén – igen gazdag, és nélkülözhetetlen ismeretek tárháza nyílhat meg előttünk.

IRODALOM

- Éber Márk Áron 2012: *Megkülönböztetett különbségek. A „magyar társadalom” tagolódásának és tagolásának vizsgálatához.* (Doktori értekezés.) ELTE TáTK, Budapest. http://tatk.elte.hu/fi le/dissz_2013_ EberMarkAron.pdf. Letöltés: 2018. május.
- Harcza István 2015: Úton „egy kellően komplex és átgondolt empirikusan is megalapozott társadalomkép felé”. Gondolatok Éber Márk: *Megkülönböztetett különbségek* című művének főbb következtetései kapcsán. *Replika*, 92–93, (2015/3–4), 233–244.
- Harcza István 2016: Tagolódási konstrukciók társadalmi folyamatok mentén. Társadalmi csoportok fogalmi „árluhában”. *Replika*, 98, (2016/3) 153–163.
- Harcza István 2017: A szociológia válsága, versus ideológiai „ingajárat csapdából csapdába”. Párhuzamos nézőpontok. *Replika*, 103, (2017/3), 169–182.
- Huszár Ákos – Záhonyi Márta 2018: A szubjektív mobilitás változása Magyarországon. *Demográfia*, 61(1), 5–26.